

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณเมืองไตรตรังษ์

จังหวัดกำแพงเพชร

The Historical Development of Muang Trai-Truang in Kamphaeng Phet Province

ธีระวัฒน์ แสนคำ

Teerawatt sankom

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

บทคัดย่อ

ชุมชนโบราณเมืองไตรตรังษ์ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิงในเขตตำบลไตรตรังษ์ อำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร จากการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์พบว่า ชุมชนโบราณเมืองไตรตรังษ์เริ่มมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 และมีความรุ่งเรืองอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-20 โดยอยู่ภายใต้อาณาจักรสุโขทัย ต่อมาได้ถูกทิ้งร้างในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เนื่องจากสภาพบริบททางด้านการเมืองและสงครามในอาณาจักรอยุธยา

คำสำคัญ : เมืองไตรตรังษ์, ชุมชนโบราณ, พัฒนาการทางประวัติศาสตร์

Abstract

The ancient community, Mueang Trai Trueng, was located on the bank of the Ping River in Trai Trueng Sub-district, Mueang District, Kamphaeng Phet. According to the study of historical development, people were initially settled in the ancient town, Mueang Trai Trueng, during the 14th Buddhist century – the 16th Buddhist century and it was very prosperous in the 19th Buddhist century – the 20th Buddhist century under the influence of the Kingdom of Sukhothai. Then, it was left abandoned early in the 22nd Buddhist century because of the political context and the war in the Kingdom of Ayudhaya.

Keywords: Mueang Trai-Truang, Ancient Community, Historical Development

1. บทนำ

ในเขตพื้นที่จังหวัดกำแพงเพชรได้เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณหลายเมือง เช่น เมืองกำแพงเพชร เมืองนครชุม เมืองไตรตรังซ์ เมืองบางพาน เมืองคนที เป็นต้น ซึ่งแต่ละเมืองล้วนแต่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลุ่มน้ำปิง จังหวัดกำแพงเพชร

เมืองไตรตรังซ์เป็นเมืองโบราณเมืองหนึ่งที่ปรากฏชื่อทั้งในจารึกสมัยสุโขทัยและเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ ในสมัยต่อมา ซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ แต่ยังไม่ได้รับการศึกษาค้นคว้าอย่างเป็นระบบระเบียบตามวิธีการทางประวัติศาสตร์เท่าใดนัก

ในบทความนี้ผู้เขียนจึงทำการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์ในช่วงเวลาดั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14-22 ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นช่วงเวลาชุมชนโบราณแห่งนี้ผู้คนอาศัยอยู่และมีความเจริญรุ่งเรือง โดยอาศัยหลักฐานจากจารึก พระราชพงศาวดาร และเอกสารที่เกี่ยวข้องโดยอาศัยบริบททางด้านการเมืองการปกครอง ศาสนา คติความเชื่อ การค้าและคมนาคมมาในช่วงเวลาดังกล่าว รวมทั้งประสบการณ์จากการลงพื้นที่ศึกษาภาคสนามของผู้เขียนร่วมในการพิจารณา

2. ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์

เมืองไตรตรังซ์เป็นชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่บริเวณฝั่งทิศตะวันตกของแม่น้ำปิงในเขตตำบลไตรตรังซ์ อำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร มีลักษณะผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีขนาดความกว้างประมาณ 800 เมตร และความยาวประมาณ 840 เมตร มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบสามชั้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2552)

ภาพที่ 1 แผนผังเมืองโบราณไตรตรังซ์จากภาพถ่ายดาวเทียม
(ที่มา : Google earth)

เมืองไตรตรังซ์แต่เดิมเป็นพื้นที่รกร้างจนกระทั่งเมื่อปี พ.ศ.2500 กรมสหกรณ์ที่ดิน กระทรวงสหกรณ์ ได้ทำการถางทางและตัดถนนจากถนนพหลโยธินผ่านคูเมืองและกำแพงเมืองเข้าไปภายใน

เพื่อขยายพื้นที่ทำกินให้แก่ประชาชน กรมศิลปากรจึงได้ดำเนินการสำรวจและประกาศสงวนรักษาเมืองไตรตรังซ์จึงได้การประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 75 ตอนที่ 45 วันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ.2501 และกรมธนารักษ์ได้ประกาศขอบเขตที่ดินกำแพงเมือง-คูเมืองเมืองไตรตรังซ์ เนื้อที่ 132 ไร่ 1 งาน 38 ตารางวาตามมติประชุมครั้งที่ 6/2547 (ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามเพชร, 2558)

เมืองไตรตรังซ์เป็นอีกชุมชนโบราณแห่งหนึ่งในจังหวัดกำแพงเพชรที่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่และโบราณคดีที่แสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้น ซึ่งผลการศึกษาและวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีที่พบบริเวณเมืองไตรตรังซ์ในช่วงเวลาที่ผ่านไปชี้ให้เห็นว่าเมืองไตรตรังซ์เป็นชุมชนที่มีการอยู่อาศัยใน 3 สมัยหลักๆ ได้แก่ สมัยก่อนสุโขทัย สมัยสุโขทัย และสมัยสมัยอยุธยา ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นเมืองไตรตรังซ์ได้กลายเป็นเมืองร้าง

ปัจจุบัน ภายในเมืองไตรตรังซ์พบโบราณสถานแล้วจำนวน 5 แห่ง ได้แก่ วัดดงอ้อย วัดเจดีย์เจ็ดยอด วัดริมทาง วัดดงมัน และวัดพระปรางค์ ส่วนภายนอกเมืองไตรตรังซ์พบโบราณสถานแล้วจำนวน 1 แห่ง ได้แก่ วัดวังพระธาตุ

3. เมืองไตรตรังยุคสร้างบ้านแปลงเมือง

การศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในจังหวัดกำแพงเพชรเพชรที่ผ่านมา แสดงให้เห็น การเกิดขึ้นของชุมชนเมืองที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนกระทั่ง สุโขทัยกลายเป็นเมืองราชธานี โดยจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ประเภทตำนานและพงศาวดาร ส่วนใหญ่ จะกล่าวถึงเมืองไตรตรังในฐานะเมืองที่ถูกสร้างขึ้นมาใกล้กับเมืองกำแพงเพชรทางด้าน ทิศใต้

ตำนานในพงศาวดารโยนกกล่าวถึง พระเจ้าชัยศิริ โอรสของพระเจ้าพรหมได้มีกองทัพ ของพวกมอญเข้ามารุกรานแคว้นโยนก ทำให้พระเจ้าชัยศิริต้องอพยพพาผู้คนลงมาทางใต้เมื่อราว จุลศักราช 550 (พ.ศ.1731) ข้ามแม่น้ำโพนมาถึงเมืองแปปเป็นเมืองร้างอยู่ตรงข้ามเมืองกำแพงเพชร พระอินทร์แปลงกายเป็นดาบส บอกให้สร้างเมืองที่นั่น และขนานนามว่า “เมืองไตรตรัง” (พระ ยยาประชาภิจักรจักร์, 2515)

จิตร ภูมิศักดิ์ (2547) ได้ตั้งข้อสันนิษฐานถึงเกี่ยวกับตำแหน่งของเมืองไตรตรังและเมือง แปป ดังที่ปรากฏในตำนานสิงหนวัติและพงศาวดารโยนกที่กล่าวถึงองค์ศิริชัยมาพบเมืองแปปซึ่งมี เป็นเมืองร้างอยู่จึงสร้างทับเป็นเมืองไตรตรัง และเมื่อพิจารณาจากผังเมืองที่ไม่ใช่รูปทรงที่เป็น แบบเหลี่ยมจัดจึงสันนิษฐานว่าไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมร และที่น่าสนใจคือ เจดีย์ ประธานของกลุ่มเจดีย์เจ็ดยอดที่มีรูปแบบศิลปะเชียงแสน มีซุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูปทางด้าน ตะวันออกซุ้มเดียว อีกทั้งยังคล้ายคลึงกับลักษณะของเจดีย์วัดพระยืนจังหวัดลำพูนที่แต่เดิมเป็น ทรงกลมในซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูปยืนซุ้มเดียวทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งทำให้ตำนานพอมิ น้ำหนักและมีความเป็นไปได้ว่าองค์ศิริชัยมาสร้างเมืองเทพนครที่เมืองแปปเมืองแปปร้างก็อยู่ที่เมือง ไตรตรัง และไม่ว่าซุ้มเจดีย์จะถูกสร้างโดยองค์ชัยศิริหรือมีอยู่แล้วตั้งแต่เป็นเมืองร้าง แต่ลักษณะ เจดีย์ก็เป็นกลุ่มช่างสกุลหริภุญไชย-เชียงแสน ซึ่งเป็นร่องรอยที่เก่าก่อนสมัยสุโขทัยนั่นเอง นอกจากนี้ในเรื่องของเงินชาติตราอักษรว่า “แปป” สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพเป็นผู้ ค้นพบนั้น สันนิษฐานว่า เป็นเงินของเมืองแปปเก่าก่อนสมัยไตรตรัง หรือเป็นของของชนชาติไทย เมืองแปปที่ทิ้งร้างไปเพราะมีศึกกับขอมดำจากละโว้

นอกจากนี้ ยังมีข้อมูลที่ได้จากการดำเนินขุดค้นในบริเวณเมืองไตรตรัง ซึ่งพบชิ้นส่วน ภาชนะดินเผาภาชนะดินเผาก้นกลม และตะเกียงดินเผาแบบโรมัน ที่คล้ายคลึงกับที่พบที่ชุมชน โบราณบ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี นอกจากนี้ยังพบลูกปัดหินและลูกปัดแก้วสี

เหลือง ส้ม เขียว ฟ้า น้ำเงิน ดำ และสีน้ำตาลแดง แวดินเผาที่มีลักษณะคล้ายกับที่เมืองจันเสน อำเภอดาคลี จังหวัดนครสวรรค์ (พีรพน พิสนุพงศ์, 2540) ซึ่งสามารถเทียบเคียงอายุจาก โบราณวัตถุที่มีลักษณะร่วมกันว่าอยู่ในช่วงของวัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 14-16)

จากหลักฐานที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า เมืองไตรตรังษ์มีการอยู่อาศัยตั้งแต่ช่วงสมัยก่อน สุโขทัย โดยสันนิษฐานว่ามีการเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 14-16) นั่นเอง

5. เมืองไตรตรังษ์ยุคเจริญรุ่งเรือง

เมืองไตรตรังษ์ปรากฏร่องรอยของการได้รับอิทธิพลของรูปแบบของลักษณะ สถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่เป็นลักษณะเด่นของศิลปะสมัยสุโขทัย ในโบราณสถานในตัวเมือง และบริเวณนอกเมืองไตรตรังษ์ ได้แก่ วัดเจดีย์เจ็ดยอดที่มีเจดีย์ประธานคล้ายทรงดอกบัวตูมหรือ ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ วัดพระพรางค์ที่เจดีย์องค์ประธานเป็นเจดีย์ทรงกลมแบบสุโขทัย และ โบราณสถานบริเวณนอกเมือง ได้แก่ วัดวังพระธาตุที่มีเจดีย์องค์ประธานทรงดอกบัวตูมหรือทรง พุ่มข้าวบิณฑ์ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2552)

ภาพที่ 2 โบราณสถานวัดวังพระธาตุ

นอกจากนี้ ผลจากการดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีที่ผ่านมา พบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาที่มีแหล่งผลิตจากสุโขทัย อาทิ สังคโลกรุ่นหลังแบบเคลือบสีเขียวจากแหล่งเตาบ้านเกาะน้อย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 และพบเศษภาชนะดินเผาเครื่องสังคโลกรุ่นแรกหรือแบบเคลือบเคลือบสีเขียวเฉพาะด้านใน ผลิตจากแหล่งเตาบ้านเกาะน้อย ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 (บริษัท นอร์ทเทิร์นซัน (1935) จำกัด, 2544)

ชื่อเมืองไตรตรังปรากฏในจารึกกฤตภูมิลักษณะโจร เป็นกฎหมายอาญาในยุคแรกเริ่มที่อาณาจักรอยุธยาขึ้นบังคับใช้ในแคว้นสุโขทัย กฎหมายลักษณะโจรเกิดขึ้นจากพระบรมราชโองการให้ตราพระราชบัญญัติกฎหมายลักษณะโจร รวมทั้งข้อบัญญัติและบทลงโทษ ของสมเด็จพระรามาธิบดีแห่งอาณาจักรอยุธยา ที่ได้เสด็จขึ้นมาเมืองกำแพงเพชร และบังคับใช้ที่สุโขทัย เชียง กำแพงเพชร พังงายี่ ปากยม เมืองสองแควในช่วง พ.ศ.1940 ซึ่งตรงกับสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 2 พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรสุโขทัยโดยข้อความในจารึกได้ปรากฏชื่อเมืองไตรตรังในด้านที่ 1 ในบรรทัดที่ 9 มีข้อความว่า “...พระราชมาตุละบพิตร มนต์รีอนุชิต ลุงตนเลี้ยง เจ้าเมืองไตรตรังส์กับด้วยนักปราชญ์ราชกวีมีสกุลพรรณ นั่งลงถวายอัญชลีพระบาท...” (กรมศิลปากร, 2548)

จารึกหลักนี้แสดงว่า เมื่อราว พ.ศ.1916 นั้น เมืองไตรตรังยังอยู่ในเขตของสุโขทัย และยังเป็นเมืองอยู่ โดยมีลุงเลี้ยงของกษัตริย์สุโขทัยปกครอง

การพบข้อความในจารึกกฤตภูมิลักษณะโจรและการพบโบราณสถานและเศษภาชนะดินเผาที่สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 จำนวนมากในเขตเมืองไตรตรัง แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองและความสำคัญของชุมชนโบราณเมืองไตรตรังในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-20 ได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 3 เศษภาชนะดินเผาอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 ที่พบในเขตเมืองไตรตรังซ์

6. เมืองไตรตรังซ์ยุคเสื่อม

เมืองไตรตรังซ์ในยุคเสื่อมก่อนการทิ้งร้างนั้น ศรีศักร วัลลิโกดม (2552) สันนิษฐานว่ามีการย้ายเมืองไตรตรังซ์ข้ามไปอยู่อีกฟากหนึ่งของแม่น้ำปิง

ในบริเวณชุมชนโบราณที่เรียกว่า “เมืองเทพนคร” ในระยะหลัง ซึ่งศรีศักรมีความเห็นว่าไม่น่าจะเป็นคนละเมืองกัน แต่น่าจะเป็นเมืองเก่าและเมืองใหม่มากกว่า เมืองเก่าก็คือเมืองไตรตรังซ์ เพราะมีร่องรอยหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีมาก่อน โดยเฉพาะลักษณะผังเมือง เมืองไตรตรังซ์มีกำแพงดินล้อมรอบสามชั้นแบบเมืองสุโขทัย ส่วนเมืองเทพนครมีคูน้ำและกำแพงเพียงชั้นเดียว อีกทั้งลักษณะร่องคูและมุมเมืองที่เป็นรูปเหลี่ยมนั้น แสดงให้เห็นว่าเป็นของที่เกิดขึ้นทีหลัง จึงเข้าใจว่าครั้งหนึ่งคงมีการทิ้งบริเวณเมืองไตรตรังซ์ทางฝั่งตะวันตกมาสร้างเมืองใหม่ทางฝั่งตะวันออก เมืองนี้คงไม่มีความสำคัญอะไรแล้ว อาจดำรงอยู่เพียงแค่ขณะหนึ่งก็หมดความสำคัญไป จึงไม่พบเศษภาชนะและโบราณวัตถุอื่นๆ ที่แสดงการตั้งหลักแหล่งอยู่เป็นเวลานาน

มีความเป็นไปได้ว่าเมืองไตรตรังซ์คงกลายเป็นเมืองร้าง ขาดผู้คนอาศัยในปี พ.ศ.2127 เนื่องจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้มีพระราชกำหนดให้สมเด็จพระนเรศวรทำการอพยพผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมดลงสู่กรุงศรีอยุธยา ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ปรากฏความว่า “ในเดือน 9 นั้นมีพระราชกำหนดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้ขึ้นไปเทครัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวง ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชขบพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้ถ่ายข้าวและเทครัวอพยพทั้งปวงเมืองพระพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นเสร็จ ถึงวันศุกร์เดือน 11 แรม 9 ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราช

บพิตรเป็นเจ้าก็เสด็จจากเมืองพระพิษณุโลก ลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา” (กรมศิลปากร, 2542)

จากข้อความในพระราชพงศาวดารเชื่อได้ว่าบรรดาผู้คนในเมืองใหญ่น้อยทั้งหมดในหัวเมืองฝ่ายเหนือ รวมทั้งเมืองไตรตรังซ์ล้วนแล้วแต่ถูกกวาดต้อนเทครัวลงไปยังกรุงศรีอยุธยา ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานทางด้านโบราณคดี การกำหนดอายุโบราณวัตถุสถานในเขตเมืองไตรตรังซ์ที่พบส่วนใหญ่ของนักโบราณคดีล้วนแล้วแต่สันนิษฐานว่ามีอายุการสร้างไม่ล่วงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 23 เลย ทำให้เชื่อได้ว่าเมืองไตรตรังซ์มีสภาพถูกทิ้งร้างในช่วงเวลาเดียวกันกับการกวาดต้อนเทครัวในครั้งดังกล่าวนี้

แต่อย่างไรก็ดี ในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) กรุงเทพมหานคร ซึ่งจารึกลงในคราวซ่อมใหญ่ พ.ศ.2374-2481 ครั้งรัชกาลที่ 3 มีบอกชื่อเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพชร (เมืองโท) ไว้ว่ามี 5 เมือง คือ “เมืองโกสุมพิณ 1 เมืองบงการบุรี 1 เมืองโบราณราช 1 เมืองนาถบุรี 1 เมืองไตรตรังซ์ 1 ขึ้นกำแพงเพชร 5 เมือง” (ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 2544) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคงมีการใช้ชื่อเมืองไตรตรังซ์เรื่อยมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองไตรตรังซ์ในชั้นหลังนั้นไม่ได้ตั้งอยู่บริเวณชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์นี้แล้ว

7. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ผลการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์ของผู้เขียนได้ข้อสันนิษฐานเป็นเบื้องต้นว่า ชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์เริ่มมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 และมีความรุ่งเรืองอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-20 โดยอยู่ภายใต้อาณาจักรสุโขทัย ต่อมาได้ถูกทิ้งร้างในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เนื่องจากสภาพบริบททางด้านการเมืองและสงครามในอาณาจักรอยุธยา

จากสภาพร่องรอยคูเมืองและโบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ผู้เขียนมีความเห็นว่าน่าจะมีการสร้างศูนย์การเรียนรู้หรือพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นขึ้นภายในเขตชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์เพื่อเป็นศูนย์กลางการรวบรวมข้อมูลและนำเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับชุมชนโบราณเมืองไตรตรังซ์ จัดแสดงโบราณวัตถุที่ควรแก่การศึกษา พัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้และแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ เพราะเนื่องจากว่าชุมชนโบราณนี้อยู่ไม่ไกลจากถนนพหลโยธินมากนัก จึงจะสะดวกต่อการดูแลรักษาและ

เข้าถึงของนักท่องเที่ยว ทั้งยังจะเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนนักศึกษา นักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไป อันจะนำมาซึ่งความภาคภูมิใจและจิตสำนึกในความรักท้องถิ่นของตนในเบื้องหน้าต่อไป

8. เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2542). **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3**. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2548). **ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

จิตร ภูมิศักดิ์. (2547). **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ : ฟ้าเดียวกัน.

บริษัท นอร์ทเทิร์นซัน (1935) จำกัด. (2544). **รายงานการขุดค้นเพื่อศึกษาชั้นดินบริเวณเมืองไตรตรังซ์และบูรณะเสริมความมั่นคงเจดีย์วัดวังพระธาตุ ตำบลไตรตรังซ์ อำเภอเมืองจังหวัดกำแพงเพชร**. สุโขทัย : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 5 สุโขทัย.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. (2544). กรุงเทพฯ : คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์. พระยาประชาภิจักรจักร. (2515). **พงศาวดารโยนก**. พระนคร : แพร่พิทยา.

พิรพน พิสนุพงศ์. (2540). **กำแพงเพชรก่อนสมัยสุโขทัย**. **วารสารเมืองโบราณ** 23(1). 61-66.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2552). **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ. ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามเพชร. (2558). **รายงานการขุดตรวจคูเมือง**

ไตรตรังซ์ โครงการขุดลอกคูเมืองและปรับปรุงภูมิทัศน์เมืองไตรตรังซ์ ตำบลไตรตรังซ์ อำเภอเมืองกำแพงเพชร จังหวัดกำแพงเพชร. สุโขทัย : สำนักศิลปากรที่ 6 สุโขทัย กรมศิลปากร.